

УДК 340.143

КОДЕКСИ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

А. Ясіновська

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
e-mail: yasinovsk@gmail.com*

Розглянуто загальнотеоретичну характеристику кодексів матеріального права, висвітлено проблеми кодифікації матеріального права в Україні.

Ключові слова: кодекс, кодекси матеріального права.

Інтенсивність сучасної вітчизняної правотворчості сприяє створенню цілісної системи джерел права. Водночас об'ємний нормативно-правовий комплекс, що утворився внаслідок такої діяльності, потребує уніфікації та диференціації найбільш витребуваним способом, яким є кодифікація.

В українській правотворчій практиці, як і в континентальній практиці в цілому, кодекси є тими правовими засобами, що забезпечують належне галузеве чи інституційне правове регулювання.

Як у зарубіжній, так і вітчизняній юридичній літературі питанням кодифікації та кодифікованих актів приділено постійну увагу. Зокрема, ті чи інші їх аспекти висвітлені у працях: В. Баранова, Є. Гетьман, В. Карташова, О. Міцкевича, Т. Рахманіної, О. Рогача, Ю. Тіхомірова, О. Ющика та ін. Проте, і до сьогодні малодослідженими залишаються питання видових особливостей кодексів, зокрема, матеріальних. У вітчизняній загальнотеоретичній практиці немає спеціальних досліджень кодексів матеріального права.

Дослідження кодексу як кодифікованого закону, що охоплює основні параметри галузі чи інституту чи інших системних утворень у межах правового регулювання, дає підстави виокремити такі основні його юридичні властивості. По-перше, наявність високої стабільності; по-друге, прийняття його в особливій законотворчій процедурі; по-третє, пріоритетність у системі нормативно-правових актів; по-четверте, регулювання широкого кола питань у межах галузі чи інституту; по-п'яте, наявність складної, логічно стрункої організації змісту; по-шосте, високий рівень уніфікованості нормативно-правових приписів; по-сьоме, засадничий характер для інших нормативно-правових актів; по-восьме, значна новелізація змісту; по-дев'яте, визначеність основних параметрів системного утворення у межах предмета правового регулювання.

Як зазначено в юридичній літературі, метою прийняття кодифікованих актів є підвищення рівня системності законодавства [1, с. 5].

За характером регулювання суспільних відносин кодекси поділяють на процесуальні та матеріальні, а особливості їх змісту пов'язані з природою права.

В юридичній літературі зазначено, що норми матеріального права створені з метою закріплення прав та обов'язків суб'єктів [2, с. 158] чи визначення правил поведінки суб'єктів, які вступають у відносини в реальному суспільному житті, прагнучи досягнення своїх життєвих інтересів і потреб [3, с. 106]. Так, наприклад, це норми, що об'єднуються у галузі матеріального права та визначають статус суб'єктів, зміст їхніх прав і обов'язків, порядок утворення та функціонування, структуру і

компетенцію юридичних осіб, закріплюють форму власності, структуру правовідносин та інших юридичних конструкцій тощо.

На думку деяких авторів, термін «матеріальне право» використовують для позначення правових норм, за допомогою яких держава прямо впливає на суспільні відносини та регулює їх [4, с. 389]. Інші автори вважають, що матеріальне право регулює предметні («матеріальні») відносини [5, с. 241].

До галузей матеріального права, зазвичай зачисляють: конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, трудове, сімейне, фінансове, земельне, міжнародне, водне, лісне (тобто природоохоронні) та інші нормативно-правові комплекси.

Так, конституційне право визначає основи суспільного та державного устрою; правове положення органів держави та місцевого самоврядування, їх повноваження, правовий статус людини та громадянина та ін. Цивільне право регулює майнові та особисті немайнові відносини, адміністративне – сферу управлінської, виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави, трудове – відносини працівників з працедавцями в ході здійснення ними трудової діяльності. Кримінальне право об'єднує норми, що забезпечують охорону суспільного та державного ладу держави, особи, правопорядку, шляхом визначення компетенції органів, умов та підстав притягнення до відповідальності осіб, що скоїли злочин. Земельне право регулює відносини щодо володіння та користування землею.

Ці та інші галузі матеріального права є основою для кодифікації, тобто утворення нормативно-правових галузей та інститутів шляхом фіксації таких нормативно-правових комплексів в кодифікованому законі. Адже, як зазначено в юридичній літературі, саме завдяки кодифікації галузь права стає галуззю законодавства [6, с. 53].

Для України, як, врешті, і для континентального права в цілому, характерним є наявність значної частки кодексів матеріального права. І це не дивно, адже саме на такий закон, як кодекс, в континентальному праві покладається гарантованість прав та обов'язків суб'єктів через формалізацію моделі їхньої поведінки та способів забезпеченості з боку держави.

У різних правових системах світу до кодифікованих кодексів матеріального права, насамперед, зачисляють цивільний, кримінальний, а в континентальних правових системах додаються ще торговий, інколи – трудовий, господарський, комерційний.

В Україні діють такі матеріальні кодекси: Кодекс законів про працю України (1971 р.), Житловий кодекс (1983 р.), Кодекс України про адміністративні правопорушення (1984 р.), Лісовий кодекс України (1994 р.), Кодекс України про надра (1994 р.), Водний кодекс України (1995 р.), Кодекс торговельного мореплавства України (1995 р.), Земельний кодекс України (2001 р.), Кримінальний кодекс України (2001 р.), Сімейний кодекс України (2002 р.), Цивільний кодекс України (2003 р.), Господарський кодекс України (2003 р.), Кримінально-виконавчий кодекс України (2003 р.), Податковий кодекс України (2010 р.), Бюджетний кодекс України (2010 р.), Повітряний кодекс України (2011 р.), Митний кодекс України (2012 р.), Кодекс цивільного захисту України (2012 р.).

Їх аналіз дає підстави зробити висновки, що кодекси значною мірою наділені юридичними властивостями кодифікованих законів: приймаються в особливій процедурі, регулюють широке коло питань у межах галузі чи інституту, характеризуються складною, зазвичай, логічно стрункою організацією змісту, мають досить високий рівень уніфікованості нормативно-правових приписів, значну новелізацію змісту, визначають основні параметри правового регулювання у межах предмета.

Володіють ці кодекси і специфічними властивостями, притаманними кодексам матеріального права: вони є необхідною формою закріплення кола суб'єктів права (фізичних, юридичних осіб); визначають правовий статус цих суб'єктів; визначають порядок утворення, функціонування, структуру та компетенцію суб'єктів; встановлюють зміст прав та обов'язків у межах предмету регулювання; закріплюють спеціальні для конкретної галузі чи інституту права юридичні конструкції; містять значну частку нормоутворювальних приписів, спрямованих на регулювання, охорону та захист суспільних відносин.

Дослідження вітчизняних матеріальних кодексів засвідчує, що структурна організація кодексів відповідає техніко-технологічним вимогам і, зазвичай, містить розділи, глави, статті, перехідні та прикінцеві положення. За кількістю основних структурних одиниць (статей) найоб'ємнішим є Цивільний кодекс України (1308 статей), Митний кодекс України (590 статей), Кримінальний кодекс України (447 статей), Господарський кодекс України (418 статей), Кодекс торговельного мореплавства України (393 статті), Податковий кодекс України (357 статей), Кодекс України про адміністративні правопорушення (330 статей), Сімейний кодекс України (287 статей), Кодекс законів про працю України (265 статей), Земельний кодекс України (212 статей). І найменший обсяг структурних одиниць містять: Житловий кодекс України (193 статті), Кодекс цивільного захисту України (140 статей), Повітряний кодекс України (130 статей), Бюджетний кодекс України (124 статті), Водний кодекс України (112 статей), Лісовий кодекс України (110 статей), Кодекс про надра (69 статей).

Поряд з цим низка кодифікованих положень дублюється, виникають колізії. Наприклад, між нормативно-правовими приписами Господарського кодексу України та Кодексу законів про працю України щодо умов та порядку укладання колективних договорів. Зокрема, трудове законодавство передбачає добровільний, а господарське – обов'язковий порядок. Часто дублюються і нормативно-правові приписи цивільного, земельного, лісового, водного, повітряного кодексів та кодексу про надра. В юридичній літературі висловлено міркування про те, що регулювання майнових відносин, об'єктом яких є природні ресурси, могло б здійснюватися у межах єдиного Екологічного кодексу України [7, с. 46].

Найбільш колізійними є нормативно-правові приписи цивільного та господарського кодексів, що спричиняє непоодинокі дискусії в юридичній літературі [8].

Важливою властивістю вітчизняних кодексів матеріального права є їх засадничий характер щодо інших нормативно-правових актів у межах галузі чи інституту. Як відомо, засадничий характер кодексів щодо інших нормативно-правових актів визначається, насамперед, через принципи права. Аналіз чинних кодексів України свідчить, що до 2001 р. законодавець чітко не визначав принципи конкретної галузі чи інституту права. Лише у Земельному кодексі України вперше були чітко виокремлено принципи права. Так, ст. 5 Земельного кодексу України фіксує шість принципів земельного права. А 2002 р. у ст. 7 Сімейного кодексу України зафіксовано загальні засади правового регулювання сімейних відносин. Зокрема, у п. 9 ст. 7 зафіксовано, що «сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства» [9]. Проте не всі кодекси із цього часу чітко виокремлюють принципи. Щоправда, і в кодексах, що були прийняті до 2001 р. вони містилися в завданнях відповідного кодексу без надання їх статусу «принципів».

Так, у ст. 1 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає, що завданнями цього кодексу є «охорона прав і свобод громадян, власності, конститу-

ційного ладу України, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі точного і неухильного додержання Конституції і законів України, поваги до прав, честі і гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством» [10]. Отже, основними принципами у цьому випадку можна назвати охорону прав і свобод відповідних суб'єктів, встановленого правопорядку, законності тощо.

Починаючи з 2010 р. законодавець, фіксує велику кількість принципів (від 10 і більше). Наприклад, у Бюджетному кодексі України зафіксовано принципи бюджетної системи України (ст. 5 фіксує десять таких принципів). Більше того, кожний із цих принципів наповнений змістом. Наприклад, у п 9 ст. 5 занотовано, що згідно з принципом справедливості та неупередженості бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами [11].

Водночас, у ст. 8 Митного кодексу України лише перелічено принципи, на основі яких здійснюється митна справа: виключної юрисдикції України на її митній території; виключних повноважень митних органів України щодо здійснення державної митної справи; законності та презумпції невинуватості; єдиного порядку переміщення товарів, транспортних засобів через митний кордон України; спрощення законної торгівлі; визнання рівності та правомірності інтересів усіх суб'єктів господарювання незалежно від форми власності; дотримання прав та охоронюваних законом інтересів осіб; заохочення добросовісності; гласності та прозорості; відповідальності всіх учасників відносин, що регулюються цим Кодексом [12], але не наповнено їх змістом.

Видається, що фіксація у сучасних кодексах України принципів права є позитивним явищем, оскільки в разі виникнення колізій, прогалин чи інших правотворчих деформацій суб'єкти правозастосування можуть вирішити відповідне юридичне питання на підставі принципів права. А ще більш позитивним явищем було б їх змістовне наповнення, що дало б змогу використовувати такий припис-принцип, як засіб правового регулювання.

Важко охарактеризувати вітчизняні кодекси матеріального права як високо стабільні закони, адже до Кодексу законів про працю України внесено понад 90 змін (щодо 265 статей), до Кодексу України про адміністративні правопорушення – понад 350 (щодо 330 статей), до Земельного кодексу України – понад 75 (щодо 212 статей), Кримінального кодексу України – понад 100 (щодо 447 статей), Цивільного кодексу України – понад 80 (щодо 1308 статей), Сімейного кодексу України – понад 30 (щодо 287 статей). Та й у Кодексі цивільного захисту України, який набув чинності, вже внесено дві зміни. Деякі кодекси: житловий, кодекс законів про працю, кодекс про адміністративні правопорушення вже не відповідають загальним засадам сучасного правового регулювання і не відображають сучасних реалій. Видається, що настав вже час прийняття у цій сфері нових кодексів.

Не є безумовною і пріоритетність вітчизняних кодексів у системі нормативно-правових актів. Як відомо, кодекс за юридичною природою є законом, який має ту ж саму юридичну силу, що й інші звичайні закони. Пріоритетність кодексу може визначити лише законодавець, зафіксувавши його місце в ієрархії джерел права.

Зазвичай, кодекси, що прийняті до 1994 р. до джерел права зачисляли сам кодекс та інші закони чи інші акти законодавства, а з 1994 р. ієрархія джерел права охоплювала Конституцію України, кодекс, інші законодавчі чи нормативно-правові акти у відповідній сфері.

Так, у ст. 4 Кодексу законів про працю України описано, що законодавство про працю складається з Кодексу законів про працю України та інших актів законодавства України, прийнятих відповідно до нього. Хоча варто зазначити, що у цей припис вносили зміни вже у 1991 та 1995 рр. У 1991 р. кодекс було доповнено ст. 8-1, зокрема, у частині пріоритетності міжнародних договорів, якщо у законодавстві України про працю були встановлені інші правила [13].

З 1995 р. положення про міжнародні договори займають відповідне місце в кодексах України, а з 2000-х років – пріоритетне.

У п. 1 ст 3 Кримінального кодексу України зафіксовано, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах та нормах міжнародного права. А у п. 5 ст. 3 Кримінального кодексу України зазначено, що законодавство України про кримінальну відповідальність має відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України [14].

Деякі кодекси містять вказівку і на інші нормативно-правові акти. Зокрема, Кодекс цивільного захисту України до ієрархії джерел права у цій сфері зачисляє: Конституцію, кодекс, інші законодавчі акти, акти Президента України та Кабінету Міністрів України [15].

Отже, у кожному з чинних кодексів матеріального права встановлена своя специфічна ієрархія, хоча, мабуть, вона мала би бути єдиною для всієї системи джерел права України, а відтак, із урахуванням предметної специфіки у кодифікованих актах.

Не завжди простежено і високий рівень уніфікованості нормативно-правових приписів. Як відомо, кодифікація як один зі способів систематизації має спрямовуватися, насамперед, на переопрацювання приписів у межах спільного предмета регулювання та об'єднання їх у єдиному акті [16, с. 220], а тому вона не може бути спрямована лише на новелізацію.

Водночас, Кодекс цивільного захисту України – це новий закон, якому законодавець надав ім'я кодекс. Щоправда, хоча законодавець і вказує на те, що у зв'язку з прийняттям цього кодексу втрачають чинність низка законів та підзаконних актів: Закон України «Про цивільну оборону України», Закон України «Про пожежну безпеку України», Закон України «Про правові засади цивільного захисту», проте зі змісту кодексу не випливає, що ці та інші акти були переопрацьовані та уніфіковані в кодифікований акт [15].

Більше того, у перехідних та прикінцевих положеннях цього кодексу зазначено, що Кабінет Міністрів України зобов'язаний «забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим кодексом» [15]. З огляду на це, МНС України у взаємодії з іншими органами виконавчої влади має підготувати більше ста нормативно-правових актів. А це прямиий шлях до декодифікації.

Аналізуючи практику застосування чинних кодексів матеріального права, зазначимо, що значна частка нормативно-правових приписів цих кодексів змінюється під впливом інших нормативно-правових актів, міжнародних договорів, актів Конституційного Суду України та постанов Пленуму вищих спеціалізованих судів, які розширюють їх зміст за рахунок доповнення. Аналіз змісту вітчизняних кодексів матеріального права дає підстави стверджувати, що часто вони є результатом не лише кодифікації, а рекодифікації та новелізації, а тому мають змішаний характер, хоча і називаються кодексами.

Це пов'язано з об'єктивними та суб'єктивними причинами, зокрема, зі стрімким розвитком суспільних відносин, швидкісною процедурою утворення кодифікованих законів, інколи з порушення правил та техніко-технологічних вимог, що не сприяє належній якості кодексів.

Ці та інші питання національної кодифікації потребують глибшого теоретичного аналізу кодексів, зокрема, матеріального права. Крім цього, є потреба і в створенні ефективних правотворчих (техніко-технологічних) правил та підготовці відповідних фахівців, які б сприяли створенню якісних кодифікованих законів.

Список використаної літератури

1. Барсукова В. Н. Основы структурирования кодифицированных актов / В. Н. Барсукова ; под ред. д-ра юрид. наук, проф. И. Н. Сенякина. – М. : Статут, 2011. – 207 с.
2. Гойман-Калинский И. В. Элементарные начала общей теории права : учеб. пособие для вузов / И. В. Гойман-Калинский, Г. И. Иванец, В. И. Червонюк ; под общей ред. д-ра юрид. наук, проф. В. И. Червонюка. – Право и закон. – М. : Колос С, 2003. – 544 с.
3. Марчук В.М. Нариси з теорії права : навч. посібник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2004. – 304 с.
4. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник для студентов вузов обучающихся по специальности «юриспруденция» / Р. Т. Мухаев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ ДАНА, 2005. – 543 с.
5. Общая теория государства и права: Академический курс в 2 т. / под ред. проф. М. Н. Марченко. – Т. 2. Теория права. – М. : Изд-во «Зерцало», 1998. – 640 с.
6. Чашин А. Н. Теория юридической систематизации / А. Н. Чашин. – М. : Дело и Сервис, 2010. – 208 с.
7. Лебідь В. І. Створення цивільного кодексу України та інших кодексів України: окремі питання предмету правового регулювання / В. І. Лебідь // Юридична наука. – 2011. – № 2. – С. 45–49.
8. Портнов А. В. Конкуренція і колізія норм права: співвідношення понять / А. В. Портнов, О. В. Москалюк // Часопис Академії адвокатури України – № 15 (2'2012). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-2/12_ravprsp.pdf
9. Сімейний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
11. Бюджетний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
12. Митний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>
13. Кодекс законів про працю України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
14. Кримінальний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
15. Кодекс цивільного захисту України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>
16. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.

**КОДЕКСЫ МАТЕРИАЛЬНОГО ПРАВА:
НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

А. Ясиновская

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина*

В статье осуществляется общетеоретическая характеристика кодексов материального права, освещаются проблемы кодификации материального права в Украине.

Ключевые слова: кодекс, кодексы материального права.

**CODES OF SUBSTANTIVE LAW:
SOME THEORETICAL ASPECTS**

A. Yasinovska

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska Str., 1, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

The general theoretical characteristic of the codes of substantive law is considered; issues of codification of substantive law in Ukraine are highlighted.

Key words: code, codes of substantive law.

*Стаття: надійшла до редакції 17.04.2013
прийнята до друку 29.04.2013*